

К. В. Коротич

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Прагматичне навантаження мовних засобів на позначення дитини
в родинному спілкуванні
(за автобіографічними повістями М. Стельмаха)**

Коротич К. В. Прагматичне навантаження мовних засобів на позначення дитини в родинному спілкуванні (за автобіографічними повістями М. Стельмаха). У статті виділено й схарактеризовано типи комунікативної взаємодії за вживанням у них як маркерів мовних засобів на позначення дитини. Ці мовні засоби проаналізовано за відображеним ставленням до названої людини, участю в комунікативних тактиках, оцінкою, ознаками, закладеними у внутрішню форму слова, та актуалізацією відповідних концептів народної мовної картини світу. Виявлено особливості, зокрема гендерні, різноаспектної номінації дитини батьками та нею самою відповідно до їхніх комунікативних інтенцій.

Ключові слова: *комунікативна тактика, номінація, номен, внутрішня форма слова, оцінка, концепт, мовна картина світу.*

Коротич Е. В. Прагматическая нагрузка языковых средств, обозначающих ребенка, в семейном общении (на материале автобиографических повестей М. Стельмаха). В статье выделены и охарактеризованы типы коммуникативного взаимодействия в соответствии с употреблением в них как маркеров языковых средств, обозначающих ребенка. Эти языковые средства проанализированы в следующих аспектах: отраженное в них отношение к называемому человеку, участие в коммуникативных тактиках, оценка, признаки, заложенные во внутреннюю форму слова, и актуализация соответствующих концептов народной языковой картины мира. Определены особенности, в частности гендерные, разноаспектной номинации ребенка родителями и им самим в соответствии с их коммуникативными интенциями.

Ключевые слова: коммуникативная тактика, номинация, номен, внутренняя форма слова, оценка, концепт, языковая картина мира.

Korotych K. V. The Pragmatic Load of the Language Means Denoting Child in Family Communication (On the Autobiographical Stories by M. Stelmakh). In the article, the types of communicative interaction are determined and characterized in the aspect of use in them the language means denoting child as markers. These language means are analysed according to the reflected attitude to the nominated person, participation in the communicative tactics, estimation, features laid in the inner form of the word, and the actualization of the appropriate concepts of the national language world picture. The peculiarities (including gender ones) of the different child nomens given by his parents and himself with various communicative intentions are shown.

Key words: communicative tactic, nomination, nomen, inner form of the word, estimation, concept, language world picture.

Вербальне спілкування з дитиною є одним із цікавих для сучасного мовознавства і малодосліджених явищ, а його вивчення важливе з огляду на різноманітні теоретичні і практичні завдання психолінгвістики, лінгвостилістики, комунікативної та когнітивної лінгвістики, педагогіки, психології. Оскільки ця розлога тема потребує тривалих багатоаспектних досліджень у всіх названих галузях науки, ми зосередимося на вимірах комунікативної лінгвістики і в пропонованій статті використовуватимемо передусім її методи та інструментарій.

Мовознавчі праці з цієї теми поки нечисленні й виконані на англomовному матеріалі, що посилює актуальність досліджуваної проблеми. Слід відзначити ґрунтовну роботу А. А. Бігарі, у якій виявлено основні комунікативні стратегії і тактики спілкування в межах рольової конфігурації БАТЬКИ-ДИТИНА та описано засоби їх реалізації [1]. О. М. Галапчук дослідила вікову диференціацію мовленнєвої поведінки дітей / підлітків і дорослих, зокрема особливості стратегій і тактик діалогічного дискурсу в різних мовленнєвих ситуаціях та форм звертання як одного із засобів передачі адресатності в діалогічному дискурсі, виявила ситуативно-вікову детермінованість останніх [2]. А. А. Семенюк виокремила й проаналізувала лексичні, синтаксичні та стилістичні засоби вираження комунікативних стратегій і тактик, які забезпечують кооперативну мовленнєву взаємодію членів родини [4]. С. А. Хименко, проаналізувавши деякі ситуації сімейного спілкування, схарактеризувала типову мовленнєву поведінку матері як мовної особистості [7].

У пропонованій розвідці ми розглянемо роль мовних засобів на позначення дитини дев'ятидесяти років у реалізації комунікативних інтенцій мовців: батьків та її самої. Якісний і переко-

нливий матеріал для спостережень надають автобіографічні повісті М. П. Стельмаха «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір», головним героєм котрих є малий Михайлик – письменник у дитинстві, який ділиться своїми думками, почуттями, цінними психологічними спостереженнями й реакціями на звернене до нього мовлення та вчинки. Тому ці тексти, дозволяючи простежити «анатомію й фізіологію» спілкування, є дуже цінними для аналізу комунікативної взаємодії та її впливу на співрозмовників.

У тексті повістей ми виділили дев'ять основних типів комунікативної взаємодії, у яких використано мовні одиниці на позначення дитини: це спілкування Михайлика з дідусем (1), бабусею (2), мамою (3), батьком (4), батьків між собою про сина (або в його присутності, або коли вони думають, що дитина їх не чує (5)), батька з іншими людьми (6), дорослих односельців (7) чи дітей (8) із хлопчиком та внутрішнє мовлення Михайлика, звернене до самого себе (9). Причому перший, другий, третій, четвертий і сьомий типи спілкування є асиметричними за статусом і віком учасників, а п'ятий, шостий і восьмий – симетричними. І як специфічний вид діалогу із самим собою розглядаємо внутрішнє мовлення Михайлика (9). Усі ці типи спілкування мають свої характерні особливості використання мовних засобів на позначення дитини, які ми й розглянемо. Об'єктом цієї статті стало переважно спілкування дитини з батьками та звернене до себе мовлення головного героя.

Показане в повістях родинне спілкування відтворено переважно в експресивних та фатичних діалогах, меншою мірою в когнітивних (інформативних). Для всіх типів діалогів звичайним є вживання в мовленні обох батьків лексем-звертань *дитино*, *сину*, які виконують найчастіше суто вокативну і, на нашу думку, ідентифіка-

ційну та когнітивну функції. Адже ці слова, крім власне звертання, актуалізують важливий для народної картини світу концепт РОДИНА та маркують сімейний і віковий статус співрозмовників в асиметричному спілкуванні. Емотивну функцію більшою мірою виконує частотне в мовленні батьків власне ім'я хлопчика *Михайлик*, ужите в зменшено-пестливій формі, – повну форму імені батьки майже не використовують. Цікаво, що дитину (навіть у тактиках догани чи докору) не називають ані повним іменем, ані грубими, лайливими словами, що, вочевидь, зумовлене українськими мовними традиціями.

З гендерного та родинностатусного погляду називання сина батьками дуже відрізняється. Якщо в мовленні матері переважають три названі лексеми, інші ж номени трапляються рідко, то номінація в мовленні тата – від іронічних, лагідно-насмішкуватих до ніжних найменувань – є значно розмаїтішою та відображає цілу гаму почуттів і ситуацій, що характеризують і батькову мовну особистість, і ставлення до сина.

У міжособистісному спілкуванні батьки своєрідно оперують найменуваннями сина, що містять сему 'вік', зокрема 'дитячий'. Так, мати, звертаючись до батька, реалізує тактику співчуття до сина, маркером якої є номен *дитина*, протиставлений займеннику *ми*, що позначає в цій ситуації дорослих, звиклих до труднощів і побутових незручностей (наприклад, коли родина мусила мешкати в малоприспосованій до життя клуні або в Михайлика не було взуття):

– Тут і душу простудиш, – зітхнула мати й подивилась на мене. – Ми ще так-сяк перемучимось. А як *дитина*? – Та він *завзятым* виходився у нас! Ще як навчиться руки-ноги мити, ціни йому не складеш! – підхвалив мене батько...» [5:570]; «– Ноги он потріскались на росі, немов деревляччя. – На росі потріскались, на росі і виготяться. – Хоч би на які постолі розжитись йому, – жаліє мене мати. – Хай ногами чує землю, – так скоріше і *танцюристом*, і *людиною* стане [5:594].

Натомість батько знімає цю мамину тактику іншою, протилежною і за світовідчуттям, і за баченням Михайлика й спрямованою на підвищення статусу сина в очах матері. Батькову тактику похвали в першому діалозі й тактику моделювання бажаного майбутнього в другому на мовному рівні маніфестують номени дитини, внутрішня форма котрих акцентує або вже сформовані якості хлопчика, або дуже бажані в майбутньому. Цікавим є показаний у тексті перлокутивний ефект таких батькових номенів: син відповідає тату його ж висловом, показую-

чи, що батькові слова вже стали однією з домінант Михайликового характеру та світовідчуття:

– У тебе й справді ноги – мов деревляччя. – Нічого, так скоріше і *танцюристом*, і *людиною* станеш, – повторюю батькові слова, а він притуляє мене до грудей, каже, що я став язиканем, і натрушує на мого чуба сміх [5:609].

Проведений аналіз номенів свідчить, що мама передусім ідентифікує Михайлика, згідно з його віком, як дитину, на що особливо вказує займенник *воно*, та як сина, відповідно до родинних стосунків. Для батька ідентифікація хлопчика за віком у номенах характерна в зовнішній комунікації з родичами або чужими людьми, коли він реалізує тактику захисту, виправляючи непривабливу ситуацію, призвідцем якої є Михайлик:

– Ну, лягнуло собі щось перед сном оце *дрімайло*. Хіба *воно*, *дурненьке*, щось тямкує? – примирливо сказав батько [5:589],

виправдовуючи сина дитячим віком і нібито недостатнім розумом у цьому віці (з позицій дорослого).

Натомість лексема *парубок* на позначення дитини функціонує в мовленні батьків як засіб іронії:

Та він у нас *зовсім парубок*, тільки, біда, говорити не вміє [5:583].

Важливим для родини є ставлення сина до праці, і цю ознаку теж актуалізовано в семантиці та внутрішній формі номенів: *помічник*, *годувальник*, *жнець*, *женчик*. Очевидно, саме гендерними особливостями зумовлене те, що, повідомляючи про одне й те саме, батько вживає номен *жнець*:

– Вже маєш, Панасе, помічника? – Вважайте, дочекався *женця* [5:610]

прикметно, що й Михайлик іменує себе саме *женцем*, а мати використовує лексеми *женчик*, знов-таки актуалізуючи зменшено-пестливим суфіксом сему 'вік':

– От і дочекались *женчика* собі, – підхвалює мене мати... [5:615].

Номени на позначення дитини за віком та допомогою батькам можуть, протиставляючись, функціонувати й у материній тактиці виправдання сина перед татом:

– Ще *дитя* воно, – заступилася мати, – та все одно вже маємо *помічника* [5:645].

Уживання номенів із негативним оцінним компонентом є в мовленні батьків реакцією на негативні з їхнього погляду якості та вчинки сина. Ці лексеми функціонують у тактиці догани, метою якої є осуд хибних дій та формування правильної поведінки в майбутньому. Мати ха-

рактизує сина однослівними загальнономовними зниженими номенами, що містять сталу негативну оцінку рис характеру (*патьякало, варивода*), та кількаслівним номеном *такий цікавий, що далі вже нікуди*, де негативна оцінка загалом позитивної якості виникає на основі інтенсифікації цієї ознаки. Спектр негативнооцінних номенів від батька є набагато ширшим і містить як звичайні для традиційного селянського мовлення пейоративні номени (*збитошник, безтолоч, заводіяка*), так і позитивні (*розумник, розумний, мудрий, помічник*), ужиті іронічно:

– У тебе, **збитошнику**, очі не попеклися од сорому? <...> Ти, **розумнику**, в рот води набрав чи губи зашив? – строго допитується тато. – Витрутив дядька і мовчиш? Ну, скажи ще хоч слово! <...> Звідки ж ти, **безтолоч**, знаєш, що дядечко гроші мірками міряє? Ти в нього, може, спільником при цьому був? <...> І хоч ти, **заводіяко**, маєш вуха, як розварені вареники, але чого встряв у розмову дорослих? Чого? – Я ж, тату, хотів допомогти вам, – мимоволі торкнувся руками до своїх зобиджених вух. – Дочекались **помічника**! [5:590].

Фіксуємо цікавий випадок уживання загальнономовного негативнооцінного номена *халамидник* у позитивно спрямованій тактиці, справжня інтенція якої – показати, що батько пишається сином, хоч адресант і приховує свої емоції дещо зниженою лексикою в маскувальній тактиці підсміювання. Наприкінці вислову батькову інтенцію вже не маскують знижені номени, їх змінює емотивно забарвлений займенник *ми*, ужитий замість *ти*. На нашу думку, тут він виражає гордість за дитину, а не співчуття чи солідаризацію, як зазначає Н. І. Формановська [6:249].

– Знову якийсь тіятр приїжджає до нас? – прядучи пряжу, допитується мати. – Не приїжджає, а он увесь **тіятр** вилежується на печі, – тато знову зиркнув на мене. – Оце ж написало **воно** якусь п'єсу, і її поставлять у школі. <...> Сама вчителька сказала, що **твій халамидник** писателем стає. І хто нам тоді корову пастиме? <...> – Тату, і справді вчителька сказала, що... того, поставлять? – забринів надією мій голос. – Та, певне, поставлять. Сьогодні всі учителі прочитали твоє мажюкання, щось підчикрижили в ньому, а щось дописали і зійшлись на тому, що нашому селу ніяк не можна без свого **писателя**. Чого я з тобою досі, як з **простим**, говорив? То вже пробач, сину, – приязно й насмішкувато подивився на мене тато й за чуба смикнув. – Пустиш нас із мамою в тіятри? – Ой таточку!.. – Неймовірно сподівання, неймовірно надії залітають у мою душу і ведуть до того дня, про який і радісно і страшно подумати. – То чого ж так застидався? – знову смикає тато

мене за чуба. – Може, й справді з нас щось буде? [5:701–702].

Протягом усього тексту характерною ознакою фатичного спілкування батька із сином, мета якого полягає у вираженні емпатії та підтриманні теплих стосунків, є дружня іронія й підсміювання. Їх передають іронічно вжиті номени, що зазвичай містять позитивну оцінку адресата, а серед граматичних засобів – множина у звертанні до дитини:

Тато глипнув на мене, здивувався, звузив одне око на кпини й ніби з великим пошанівком спитав: – Чи добре спали, чи сухими встали? Я знову кажу: “Ги” – і сміюся. А тато, заховавши насмішку під укорочені вуса, вже заходить з іншого боку – починає мене підхвалявати: – **Що то хазяйська дитина** у нас: як спить, то не їсть, а як їсть – не дрімає. – А чого ж дрімати біля миски? – безтурботно відповідаю... [5:594].

У внутрішньому мовленні малого Михайлика номени на його позначення є маркерами тактик, спрямованих на підвищення статусу й самооцінки (1), а також ідентифікації себе з родиною і насамперед батьком (2):

(1) І так мені славно стає на душі, що я вже **не якийсь там пастушок, а стою женцем**» [5:608]; «Що не кажіть, а вже інакше почуваш себе, коли стаєш **женцем**! [5:617];

(2) – О, тепер бачу, що в твоїй голові трошки поменшало половини. Інший би, певне, більше сурмонився. – Та хіба ж я не **ваша дитина**? – одразу набиваю собі ціну... [5:636];

– Постараємось! – одходжу я, хапаюсь обома руками за сокиру, а тато бере пилку, й **ми, двоє чоловіків**, поважно йдемо робити ділечко... [5:673];

– Хто це ти? – наче не пізнавав мене батько. – **Син Панасів**! – бадьоро відповів я [5:556].

Якщо, підсумовуючи й узагальнюючи, розглянути всю палітру вживаних батьками та самим героєм номенів на позначення дитини в повістях, то виявляється, що в основу номінації покладено передусім семи ‘розум’ (*розумник, розумний, мудрий, безтолоч, страх метикований, дурненький*), ‘праця’ і ‘ставлення до неї’ (*помічник, жнець, женчик, пастушок, не ледащо*), ‘мовлення’ (*язикань, лепетун, патякало*), ‘цікавість до всього’ і ‘прагнення бути поряд із батьком’ (*причепя, реп'яшисте, невідченне*) та ‘вік’ (*дитина, дитя, мале*).

Як бачимо, у 1920-х рр. для дитини та батьків-селян – носіїв народної мовної картини світу (МКС) – пріоритетна номінація відображала такі важливі концепти української картини світу, як ПРАЦЯ, МОВА, РОЗУМ, ЛЮДИНА. Відзначи-

мо й кілька показових позитивно забарвлених найменувань, в основі яких лежать фітоморфні образи, доміантні для селянської картини світу. Це *Пшеничний; мале, а реп'яшисте*:

– І виріс хлопець за літо нівроку, і кирпа в цьому році не взялася лускою. Гарний, гарний, шкода тільки, що чуб потемнів. – Потемнів? І назовсім? – Вважай, назовсім. – І вже мене більше не будуть звати **Пшеничним**? – з жалем питаю батька, бо дуже подобається чути це прізвисько і від своїх, і від чужих [5:619].

Таким чином, уживані номени, різноаспектно характеризуючи дитину за якоюсь однією ознакою (адже, за О. О. Потєбнею, «слово власне виражає не всю думку, яку приймають за його зміст, а тільки одну її ознаку» [3:97]), дають доволі повне уявлення про неї; усе ж розмаїття

назв дитини (а їх у повістях понад шістдесят) репрезентує українську МКС 20-х років ХХ століття, органічно відображену в художньому світі М. П. Стельмаха. Ці наділені промовистою внутрішньою формою найменування дитини, що виконують фатичну, емотивну, вокативну, когнітивну та ідентифікаційну функції в українській родинній комунікації, є важливими компонентами комунікативних тактик похвали, моделювання бажаного майбутнього, співчуття, догани та ін., які батьки застосовують відповідно до своїх комунікативних інтенцій та гендерних і родинностатусних особливостей.

Перспективами подальших досліджень є вивчення зовнішньої та симетричної комунікації в автобіографічних повістях М. П. Стельмаха та інших письменників.

Література

1. Бігарі А. А. Дискурс сучасної англomовної сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Бігарі Адріана Андріївна. — К., 2006. — 21 с.
2. Галапчук О. М. Вікова диференціація стратегій і тактик дискурсу в сучасній англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Галапчук Олена Михайлівна. — Х., 2000. — 18 с.
3. Потєбня А. А. Мысль и язык // Потєбня А. А. Слово и миф / Потєбня А. А. — М. : Правда, 1989. — С. 17—200.
4. Семенюк А. А. Гендерні та вікові особливості кооперативної мовленнєвої поведінки в сімейному дискурсі (на матеріалі сучасної англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Семенюк Антоніна Афанасіївна. — Донецьк, 2007. — 22 с.
5. Стельмах М. П. Твори в семи томах / Михайло Стельмах. — К. : Дніпро, 1982–1984. — Т. 4. — 1983. — 712 с.
6. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. — М. : ИКАР, 2007. — 478 с.
7. Хименко С. А. Аналіз особливостей мовленнєвої доміанти мовної особистості матері (на матеріалі сучасної англійської мови) [Електронний ресурс] / С. А. Хименко // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2005. — № 23. — С. 211—214. — Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/2566/1/05hsamom.pdf>.